

مهم ترین بسترهای تعقل از منظر قرآن کریم

عبدالمجید طالب تاش^۱

چکیده

قرآن کریم در آیات متعدّد انسان‌ها را به تعقل فرا خوانده است. و در کنار این دعوت مؤکّد، ظرف تعقل را معرفی کرده که نشان می‌دهد برای اصلاح اندیشه و رفتار، تعقل در محورهای بخصوصی ضروری است. این پژوهش تلاش کرده است به بسترهای تعقل مورد توجه قرآن و دستاوردهای حاصل از آن دست یابد. به دلیل گستردگی این موضوع در قرآن، تنها آیاتی بررسی شده که در آن‌ها واژگانی آمده که از ریشه «ع ق ل» اخذ شده است. این واژگان در ساختارهای "تعقلون"، "يعقلون"، "عقلوا"، "يعقل" و "نعقل" یافت شد که ۴۹ بار در قرآن به کار رفته است. همه ۴۹ آیه مورد بررسی قرار گرفت. ۱۲ مورد بدون ذکر بستر، به پیامدهای تعقل یا عدم تعقل اختصاص داشت و ۳۷ مورد به همراه سیاق مربوط، بسترهای تعقل و نتایج حاصل از آن را بیان کرده بود. در روند بررسی، هفت محور به عنوان بسترهای تعقل، از آیات استخراج گردید. این محورها شامل: طبیعت؛ ناپایداری دنیا؛ تاریخ؛ کتب آسمانی و به خصوص قرآن کریم؛ احکام دین؛ دوران پیری و بالاخره گستره گمراه‌سازی شیطان می‌باشد. در این نوشتار، آیات دیگری که واژگان مشابه مانند تفکر، تدبیر، تأمل و تفقه در آن‌ها آمده بررسی نشد. نتایج حاصل از تعقل در هفت محور ذکر شده را از آیات قرآن دریافت و مورد تبیین قرار گرفته است. که دستاورد تعقل در هفت مورد بالا به ترتیب معرفت به توحید ربوبی؛ آخرت‌گرایی در رفتار؛ عبرت‌آموزی؛ آشنایی با حقایق فراتر از دسترسی عقول بشری؛ پای بندی به احکام شریعت؛ تقویت معاد اندیشی و رهایی از دام‌های فریب شیطان است.

کلید واژه‌ها: قرآن کریم، بسترهای تعقل، توحید ربوبی، عبرت‌آموزی، شیطان‌گریزی، آخرت‌گرایی

۱ - مقدمه

قرآن کریم واژه عقل را ۴۹ بار و تنها در ساختار فعلی آن به کار برده است که ۲۲ بار از واژه «يعقلون» در صیغه جمع غایب، ۲۴ بار از واژه «تعقلون» در ساختار مضارع مخاطب، یک بار واژه «يعقل» در صیغه مفرد، یک بار در صیغه ماضی «عقلوه» و یک بار در صیغه متکلم «نعقل» استفاده کرده است (نک: فؤاد عبدالباقی، ۱۳۷۲، ۵۹۵). قرآن کریم از واژگان مترادف و هم معنایی مانند تفقه، تفکر، تدبیر، تفهم و تذکر در ساختارهای مختلف استفاده کرده است. این رویکرد حاکی از این است که عقلانیت در دستگاہ زبانی قرآن از جایگاه حائز اهمیت برخوردار است. لذا امام کاظم علیه السلام عقل را برای جوامع بشری مکمل نبوت می داند: «إِنَّ اللَّهَ عَلَى النَّاسِ حَجَّتَيْنِ: حَجَّةٌ ظَاهِرَةٌ وَ حَجَّةٌ بَاطِنَةٌ؛ فَمَا الظَّاهِرَةُ فالرَّسُلُ وَالانبياءُ وَالانمَّةُ، وَ أَمَّا البَاطِنَةُ فالعقول» (کلینی، ۱/ ۱۶). و امام صادق علیه السلام عقل را راهنمای مؤمن در زندگی معرفی می کند: «العقل دليل المؤمن»؛ عقل راهنمای مؤمن است» (همانجا، ۱/ ۲۵).

قرآن در کنار توصیه به تعقل، بسترهای تعقل را معرفی کرده است. از این رو یادآوری می کند که مثال های بسیاری برای مردم زده ایم که تنها کسانی از منافع آن برخوردار می شوند که از روی علم در آن ها تعقل نمایند: «وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ لِنَضْرِبَ بِهَا لِلنَّاسِ وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالِمُونَ» (العنکبوت، ۴۳)؛ هم چنین گزارشی که قرآن از اعتراف دوزخیان در قیامت می دهد نشان دهنده این مهم است که در دنیا از تعقل دوری کرده اند و همین بی خردی منشأ دوزخی شدن آن هاست: «وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ» (الملک، ۱۰). چه این که منشأ شرک ورزی، بی خردی است: «ضَرَبَ لَكُمْ مَثَلًا مِنْ أَنْفُسِكُمْ هَلْ لَكُمْ مِنْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِنْ شُرَكَاءَ فِي مَا رَزَقْنَاكُمْ فَأَنْتُمْ فِيهِ سَوَاءٌ تَخَافُونَهُمْ كَخِيفَتِكُمْ أَنْفُسَكُمْ كَذَلِكَ نُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ» (الروم، ۲۸). تا جایی که قرآن بی خردان را بدترین حیوانات معرفی می کند: «إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الصُّمُّ الْبُكْمُ الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ» (الانفال، ۲۲). و آن ها را بدتر از حیوان می داند: «أَمْ تَحْسَبُ أَنْ أَكْثَرُهُمْ يَسْمَعُونَ أَوْ يَعْقِلُونَ إِنْ هُمْ إِلَّا كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ سَبِيلًا» (الفرقان، ۴۴).

از منظر قرآن بی خردی مانعی برای هدایت پذیری است: «وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُونَ إِلَيْكَ أَفَأَنْتَ تَسْمَعُ الصُّمَّ وَكَلُوا لَوْ كَانُوا لَا يَعْقِلُونَ» (یونس، ۴۲). لذا یادآوری می کند که نفاق گرایان و کفر گرایان به رغم اختلافاتی که دارند به دلیل بی خردی برای مبارزه با حقیقت در کنار هم قرار می گیرند: «ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْقِلُونَ» (الحشر، ۱۴). و در فرازی دیگر پلیدی را شایسته بی خردان می داند: «وَيَجْعَلُ الرَّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ» (یونس، ۱۰۰). از دیدگاه قرآن چنانچه شرک گرایان می اندیشیدند عدم تعقل آن چه شریک خدا قرار می دهند، مانع شرک ورزی آن ها می شد: «أَمْ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ شُفَعَاءَ قُلُوبًا أُولَئِكَ كَانُوا لَمْ يَلْمِزُوا شَيْئًا وَكَلَّا يَعْقِلُونَ» (الزمر، ۴۳). این بی خردی آن ها چنان مشهود است که مخالفان پیامبر به بی خردی همراهان خود اعتراف می کردند: «أَفَتَطْمَعُونَ أَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ وَقَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَسْمَعُونَ كَلَامَ اللَّهِ ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ مِنْ بَعْدِ مَا عَقَلُوهُ وَهُمْ يَعْلَمُونَ* وَإِذْ لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَا بِبَعْضِهِمْ إِلَى بَعْضٍ قَالُوا أَتُحَدِّثُونَهُمْ بِمَا فَتَحَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ لِيُحَاجُّوكُمْ بِهِ عِنْدَ رَبِّكُمْ أَفَلَا تَعْقِلُونَ» (البقره، ۷۵ و ۷۶).

قرآن بی خردان را به کران و کوران و لال‌هایی تشبیه می‌کند که از دعوت پیامبران گریزانند: «وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أَوْ لَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ * وَمَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا كَمَثَلِ الَّذِي يَنْعِقُ بِمَا لَا يَسْمَعُ إِلَّا دُعَاءً وَنِدَاءً صُمُّ بِكُمْ عَمِي فَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ» (البقره، ۱۷۰ و ۱۷۱). و یاد آوری می‌کند که اگر آن دسته از اهل کتاب که تعلق ابراهیم به خودشان سخن می‌گویند تعقل می‌کردند، از این کار غیر منطقی دست می‌کشیدند: «يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تُحَاجُّونَ فِي إِبْرَاهِيمَ وَمَا أَنْزَلْنَا مِنَ الْوَرَاةِ وَالْإِنْجِيلِ إِلَّا مِنْ بَعْدِهِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ» (آل عمران، ۶۵). از این رو پیامبران الهی بر عقلانیت تأکید می‌کرده‌اند و پیوسته مبلغ آن بوده‌اند. هود پیامبر هنگامی که با قوم خود مواجه می‌کند آن‌ها را به تعقل فرا می‌خواند تا درستی گفته‌های او را دریابند: «يَا قَوْمِ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِنْ أَجْرِيَ إِلَّا عَلَى الَّذِي فَطَرَنِي أَفَلَا تَعْقِلُونَ» (هود، ۵۱). از این رو تعقل در فرهنگ قرآنی از جایگاه والایی برخوردار است.

۲- بسترهای تعقل و نتایج آن

از آنجا که هدف این پژوهش کشف بسترهای تعقل و نتایج حاصل از آن است تلاش شده با بررسی آیاتی که در آن‌ها واژگان اخذ شده از ریشه «ع ق ل» به کار رفته، مهم‌ترین بسترهای تعقل استخراج گردد و به تبیین و تحلیل آن‌ها پرداخته شود. از ۴۹ آیه‌ی مربوط، ۱۲ مورد به آثار و پیامدهای تعقل یا عدم تعقل اختصاص دارد که در مقدمه آمد. و از ۳۷ آیه و سیاق‌های مربوط، هفت محور به عنوان بسترهای تعقل استخراج کرده‌ایم که در زیر می‌آید. هم‌چنین نتایج حاصل از تعقل در این بسترها را از آیات دریافت و تبیین می‌نماییم. این هفت محور شامل موارد زیر است:

۲-۱- طبیعت

از نظر قرآن، طبیعت و نظام انسجام یافته آن و روابط علی و معلولی میان پدیده‌ها به عنوان آیات خداوند، بستر حائز اهمیتی برای تعقل است. گستره این آیات طبیعی از چنان وسعتی برخوردار است که انسان‌ها پیوسته از کنار آن‌ها گذر می‌کنند اما به آن‌ها توجه نمی‌نمایند: «كَأَيُّنَ مِّنْ آيَةٍ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ يَمُرُّونَ عَلَيْهَا وَهُمْ عَنْهَا مُعْرِضُونَ»؛ یعنی: و چه بسیار نشانه‌ها در آسمانها و زمین است که بر آنها می‌گذرند در حالی که از آنها روی برمی‌گردانند (یوسف، ۱۰۵). غرض مستقیم قرآن از مشاهده طبیعت به همراه تفکر، آن است که در آدمی آگاهی نسبت به چیزی را بیدار کند که طبیعت رمز آن به شمار می‌آید (اقبال لاهوری، ۱۹). قرآن بارها چند پدیده طبیعی را نام می‌برد و در ادامه انسان‌ها را به تعقل در آن‌ها فرا می‌خواند: «وَهُوَ الَّذِي ذَرَأَكُمْ فِي الْأَرْضِ وَإِلَيْهِ تُحْشَرُونَ * وَهُوَ الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ وَكَهْ اخْتِلَافُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ» (المؤمنون، ۷۹ و ۸۰). با بیان برخی پدیده‌های طبیعی در گروهی از آیات (نک: نحل، ۳ تا ۱۷)، چندین بار آن پدیده‌ها را بسترهای تفکر و تذکر می‌داند (نک: المؤمنون، آیات ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴ و ۱۷). و در یک مورد می‌فرماید: «إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ» (النحل، ۱۲). و در فرازی دیگر می‌فرماید: «هُوَ الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ وَكَهْ اخْتِلَافُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ» (المؤمنون، ۸۰). و در آیه‌ای دیگر چنین می‌

فرماید: «إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلُوكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَاءٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ وَتَصْرِيفِ الرِّيَّاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ» (البقره، ۱۶۴)؛ راستی که در آفرینش آسمانها و زمین و در پی یکدیگر آمدن شب و روز و کشتی هایی که در دریا روانند با آنچه به مردم سود می‌رساند و هم چنین آبی که خدا از آسمان فرو فرستاده و با آن زمین را پس از مردنش زنده گردانیده و در آن هر گونه جنبنده‌ای پراکنده کرده و نیز در گردانیدن بادها و ابری که میان آسمان و زمین آرمیده است برای گروهی که می‌اندیشند واقعا نشانه‌هایی وجود دارد .

چنان که ملاحظه می‌شود آیه شریفه همه پدیده های طبیعی را بستر تعقل می‌داند؛ و برخی از پدیده های محسوس را نام می‌برد. اختلاف شب و روز که منشأ پیدایی روشنایی برای تلاش و تکاپو در زندگی است، پیدایی تاریکی که مفید استراحت و آرامش و سکون است؛ حرکت کشتی ها بر روی دریا که به رغم وزن و سنگینی بر روی آب حرکت می‌کند؛ آبی که از آسمان فرو می‌ریزد و سبب می‌شود انواع گل ها و درخت ها از دل زمین بروید و زمین مرده احیاء شود، مصداق های گزینشی این آیه شریفه برای تعقل است (حقی بروسوی، ۱/ ۲۶۸).

تعقل در پدیده های طبیعی سبب معرفت به آفریننده آن هاست؛ چرا که این پدیده ها حادث هستند و از عدم به هست آمده اند. موجودی که مسبوق به عدم است نیاز به قدرت دیگری دارد که او را از عدم خارج کند و به هستی در آورد. و در نهایت باید به قدرتی ختم شود که خود سابقه ای در عدم نداشته باشد و بالذات وجودی ازلی و قدیم باشد؛ زیرا در غیر این صورت به دور یا تسلسل می‌انجامد که محال عقلی است. البته پدیده ها علاوه بر علت محدثه به علت مبقیه نیز نیاز دارند که علت مبقیه آن ها هم باید قائم به ذات باشد (فخر رازی، ۴/ ۱۵۲). این است که هدف نهایی از تعقل در طبیعت، معرفت به مبدأ آفرینش و نگاه توحیدی به جهان است؛ چه این که معرفت به خداوند، امری اکتسابی است که با تأمل عقل حاصل می‌شود (مفید، ۶۶). بیان آیه ۱۶۴ البقره دلالت بر این مسأله دارد که مطالعه آسمان های بالای سر ما، با همه بدایعی که در خلقت آن هاست و تعقل در آن، ما را به این نتیجه می‌رساند که این پدیده ها فی نفسه نیاز به صانعی دارند که ایجادشان کند (طباطبایی، ۱/ ۵۹۷). شبیه این گویش در فرازی دیگر چنین آمده است:

«اللَّهُ الَّذِي رَفَعَ السَّمَاوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي لِأَجَلٍ مُّسَمًّى يُدَبِّرُ الْأَمْرَ يُفَصِّلُ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ بَلِقَاءَ رَبِّكُمْ تُوقِنُونَ * وَهُوَ الَّذِي مَدَّ الْأَرْضَ وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ وَأَنْهَارًا وَمِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ جَعَلَ فِيهَا رِجَالًا ثَنِينَ يُعْشِي اللَّيْلَ النَّهَارَ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ * وَفِي الْأَرْضِ قِطْعٌ مُّتَجَاوِرَاتٍ وَجَنَّاتٌ مِنْ أَعْنَابٍ وَزُرْعٌ وَنَخِيلٌ صِنَوَانٌ وَغَيْرُ صِنَوَانٍ يُسْقَىٰ بِمَاءٍ وَاحِدٍ وَنُفِضَلُ بَعْضُهَا عَلَىٰ بَعْضٍ فِي الْأَكْلِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ» (الرعد ۲ تا ۴) ؛ خدا همان کسی است که آسمانها را بدون ستونهایی که آنها را ببینید برافراشت آنگاه بر عرش استیلا یافت و خورشید و ماه را رام گردانید هر کدام برای مدتی معین به سیر خود ادامه می‌دهند خداوند در کار آفرینش تدبیر

می کند و آیات [خود] را به روشنی بیان می نماید امید که شما به لقای پروردگارتان یقین حاصل کنید * و اوست کسی که زمین را گسترانید و در آن کوهها و رودها نهاد و از هر گونه میوه ای در آن جفت جفت قرار داد روز را به شب می پوشاند قطعا در این [امور] برای مردمی که تفکر می کنند نشانه هایی وجود دارد * و در زمین قطعاتی است کنار هم و باغهایی از انگور و کشتزارها و درختان خرما چه از یک ریشه و چه از غیر یک ریشه که با یک آب سیراب می گردند و با این همه برخی از آنها را در میوه بر برخی دیگر برتری می دهیم. بی گمان در این امر نیز برای مردمی که تعقل می کنند دلایل روشنی است.

مشاهده اتقان صنع طبیعت و آگاهی از روابط میان پدیده ها و نظام انسجام یافته حاکم بر آن همراه با تعقل در این آثار، سبب می شود به عظمت صانع، و علم و حکمت بالغه و قدرت بی کران و تدبیر کامل و لطف فراگیر و تربیت نیکوی آفریننده پدیده های طبیعت، معرفت حاصل شود (فیض کاشانی، ۱/ ۵۹۴). هم چنین مطالعه پدیده های طبیعی، انسان را با اختلاف های میان پدیده ها مواجه می سازد. این اختلاف ها دارای علتی هستند و این علل اگر خود مختلف باشند می بایست معلول علتی دیگر به شمار آیند و این وضعیت ادامه دارد تا منتهی شود به سببی که واحد باشد و بر همه اسباب تفوق داشته باشد؛ سبب با شعوری که عالم را ایجاد کرده و در آن، صورت ها و آثار گوناگون و بی شماری به کار برده است و این اختلافات، مستند به اراده های مختلف اوست (طباطبایی، ۱۱/ ۴۰۰).

قرآن در یک مصداق نمایی دیگر، ابتدا به خلقت انسان توجه می دهد و سپس سه مسأله نور، آب و هوا را با عنوان های آمد و شد شب و روز، نزول آب از آسمان، و وزش بادهای را نشانه های توحید ربوبی برای تعقل کنندگان معرفی می کند:

«إِنَّ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ لِّلْمُؤْمِنِينَ * وَفِي خَلْقِكُمْ وَمَا يَبُتُّ مِنْ دَابَّةٍ آيَاتٍ لِّقَوْمٍ يُوقِنُونَ * وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ رِزْقٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَتَصْرِيفِ الرِّيَّاحِ آيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ * تِلْكَ آيَاتُ اللَّهِ تَتْلُوهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ قَبَائِلٌ حَدِيثٌ بَعْدَ اللَّهِ وَآيَاتِهِ يُؤْمِنُونَ» (البجائیه، ۳ تا ۶)؛ به راستی در آسمانها و زمین برای مؤمنان نشانه هایی است * و در آفرینش خودتان و آنچه از انواع جنبنده ها پراکنده می گرداند برای مردمی که یقین دارند نشانه هایی است * و نیز در پیاپی آمدن شب و روز و آنچه خدا از روزی از آسمان فرود آورده و به وسیله آن زمین را پس از مرگش زنده گردانیده است و هم چنین در گردش بادهای برای مردمی که می اندیشند نشانه هایی است * این هاست آیات خدا که به راستی آن را بر تو می خوانیم پس بعد از خدا و نشانه های او به کدام سخن خواهند گروید.

قرآن در فرازی دیگر، با اشاره به پیدایش بهار در طبیعت، به دنبال گذراندن دوران سرد و خاموش زمستان، آن را الگویی معرفی می کند تا انسان ها در آن تعقل کنند و به قدرت خالق هستی پی ببرند: «اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا قَدْ بَيَّنَّا لَكُمُ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ» (الحدید، ۱۷)؛ بدانید که خدا زمین را پس از مرگش زنده می گرداند به راستی آیات [خود] را برای شما روشن گردانیده ایم باشد که بیندیشید. آیه، با این هدف انسان ها را به تعقل در بهار

توصیه می کند که بدانند خالق طبیعت، قدرت و توانایی زنده کردن دوباره مردگان را دارد و وقوع قیامت قطعی است. هم چنین زنده شدن زمین با رویش گیاهان پس از گذراندن و طی کردن دوران زمستان را بستر مناسبی برای تعقل انسان ها به شمار می آورد تا آنها را ترغیب کند که علاوه بر معاد باوری، به خشوع و خضوع در زندگی روی آورند و از هر گونه قساوت و سخت دلی پرهیز نمایند. همان گونه که زمین نرم و خاشع در برابر رویش باران می روید و سر سبز می شود؛ دل های نرم در برابر معارف دین خاشع و خاضع می شود و نسبت به مردم با ملاحظت و ملایمت رفتار می کنند (فخر رازی، ۲۹/ ۴۶۲).

از بیان آیه زیر می توان دریافت که تعقل و تدبیر در پدیده های طبیعی، از عمق زمین و درون وجود آدمی شروع می شود: «وَفِي الْأَرْضِ آيَاتٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ * وَفِي أَنفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ» (الذاریات، ۲۰)؛ و در زمین برای اهل یقین نشانه هایی [متقاعد کننده] است * و در خود شما پس مگر نمی بینید .

تعقل در آیات طبیعی سبب می شود انسان با نگاهی توحیدی به جهان، از نعمت های خداوند بهره برداری درست کند: «وَاللَّهُ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَسْمَعُونَ * وَإِنَّ لَكُمْ فِي الْأَنْعَامِ لَعِبْرَةً لِّتَسْقِيَكُمْ مِمَّا فِي بُطُونِهِ مِنْ بَيْنِ فَرْثٍ وَدَمٍ لَبْنَا خَالِصًا سَائِغًا لِّلشَّارِبِينَ * وَمِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَالْأَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَرًا وَرِزْقًا حَسَنًا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ» (النحل، ۶۵ تا ۶۷). و علاوه بر آن پدیده هایی مانند پیدایش بهار او را با آینده خود که خروج از قبرهاست آشنا می کند: «وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافُ أَلْسِنَتِكُمْ وَالْوَالِدَاتُ إِذَا حَمَلْنَ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِنَّ أَوْلَادَهُنَّ لِيَعْلَمَنَّ اللَّهُ الَّذِي يَخْتَارُ لِمَنْ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ * وَاللَّهُ عَلِيمٌ خَبِيرٌ * وَمِنْ آيَاتِهِ مَنَافِعُ لِكُلِّ شَيْءٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ» (الروم، ۲۲ تا ۲۴). این آیات همگی دلالت بر علم و قدرت خداوند دارد و این که او قادر بر زنده کردن مردگان است. البته یادآوری می کند که این نشانه ها و تذکرات برای کسانی خواهد بود که در آن ها تعقل و تدبیر نمایند. این شیوه قرآن است که پیوسته به تصریح یا تلویح اشاره می کند که کسانی که در آیات تکوینی و آیات تشریحی تدبیر نمایند برایشان علم یقینی نسبت به وحدت در تدبیر عالم حاصل می شود و معاد اندیش می شوند (بانوی اصفهانی، ۱۰/ ۹۳).

قرآن با چنین رویکردی، کفر گرایان و شرک ورزان را بی خرد می انگارد: «أَفَلَا تَعْقِلُونَ» (الانبیاء، ۶۷)؛ و عدم تعقل را منشأ کفر ورزی آن ها معرفی می کند: «وَمَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا كَمَثَلِ الَّذِي يَنْعِقُ بِمَا لَا يَسْمَعُ إِلَّا دُعَاءً وَنِدَاءً صُمُّ بُكْمٌ عُمِيٌّ فَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ» (البقره، ۱۷۱). بر همین اساس موسی در محاجه با فرعون، پی بردن به ربوبیت خداوند را مرهون تعقل می داند: «قَالَ رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَمَا بَيْنَهُمَا إِنْ كُنْتُمْ تَعْقِلُونَ» (الشعراء، ۲۸). اما همین بی خردان و کفر گرایان چنان چه از فطرت آن ها سؤال شود که چه کسی پدیده های طبیعی را ایجاد کرده است؟ خواهند گفت: خداوند منشأ ایجاد آن هاست: «وَكَلَّمْنَا سَالْتَهُمْ مَنْ نَزَّلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ مِنْ بَعْدِ مَوْتِهَا لِيَقُولُنَّ اللَّهُ قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ» (العنكبوت ۶۳). امام کاظم علیه السلام در گفتگویی که با هشام

بن حکم داشت هدف از بعثت پیامبران الهی را تعقل انسان ها در باره خداوند می داند (کلینی، ج ۱). و امام علی علیه السلام مأموریت مهم پیامبران الهی را توجه دادن انسان ها به استفاده از تعقل در آثار خداوند می داند: و خداوند پی در پی رسولان خود را به سوی انسان ها فرستاد تا... گنج های پنهانی عقل ها را آشکار سازند و آیات قدرت خدا را به آنان نشان دهند؛ آن سقف بلند پایه آسمان که بر فراز آن ها قرار گرفته، و این گاهواره زمین که در زیر پای آن ها گسترده، و وسایل معیشتی که آن ها را زنده نگه می دارد... را به آن ها گوشزد کند (سید رضی، خطبه ۱). بنابراین از منظر قرآن، پدیده های طبیعت که از عمق زمین و درون انسان آغاز می شود و تا گستره بی شمار پدیده های آسمانی ادامه می یابد بستر تعقل آدمی است. دستاورد این تعقل معرفت الله و رسیدن به توحید ربوبی است.

۲-۲- ناپایداری دنیا

قرآن ناپایداری دنیا را بستر تعقل انسان معرفی می کند:

«قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِلِقَاءِ اللَّهِ حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ السَّاعَةُ بَغْتَةً قَالُوا يَا حَسْرَتَنَا عَلَىٰ مَا فَرَطْنَا فِيهَا وَهُمْ يَحْمِلُونَ أَوْزَارَهُمْ عَلَىٰ ظُهُورِهِمْ أَلَا سَاءَ مَا يَزُرُونَ * وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَعِبٌ وَلَهْوٌ وَلَلْآخِرَةُ خَيْرٌ لِّ الَّذِينَ يُتَّقُونَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ» (الانعام، ۳۱ تا ۳۲) کسانی که لقای الهی را دروغ انگاشتند قطعاً زیان دیدند تا آنگاه که قیامت بناگاه بر آنان دررسد می گویند ای دریغ بر ما بر آنچه در باره آن کوتاهی کردیم و آنان بار سنگین گناهانشان را به دوش می کشند چه بد است باری که می کشند. و زندگی دنیا جز بازی و سرگرمی نیست و قطعاً سرای بازپسین برای کسانی که پرهیزگاری می کنند بهتر است آیا نمی اندیشید. استفهام انکاری «افلا یعقلون» بیان گر این معناست که کسانی که خرد داشته باشند بهشت باقی را بر دنیای فانی ترجیح می دهند؛ در نتیجه دنیا طلبان آخرت گریز فاقد خرد و تعقل هستند (سور آبادی، ۱/ ۶۵۲). امام باقر علیه السلام به هشام بن حکم یادآوری می کند که خداوند با این آیه صاحبان خرد را اندرز داده و آن ها را به آخرت گرایی ترغیب کرده است (کلینی، ۱/ ۱۴). این آیات دنیا را به بازی و سرگرمی تشبیه می کند. وجه تشابه در این است که بازی ها و سرگرمی ها گذرا و ناپایدار هستند و از متن حقیقت دورند. زندگی دنیا در مقایسه با زندگی انسان در آخرت از چنین وضعیتی برخوردار است (مکارم شیرازی، ۵/ ۲۰۸). اگر انسان ها در ماهیت این دنیا تعقل نمایند و نسبت آن با آخرت را سنجش کنند در خواهند یافت که زندگی دنیا ناپایدار و فانی است و زندگی آخرت پایدار و ماندگار خواهد بود؛ در نتیجه به حکم عقل سلیم، زندگی اخروی را برتر می بینند. از این منظر تکذیب کنندگان آخرت با خسران و زیان مضاعف در زندگی مواجه می شوند و با ندامت جبران ناپذیری وارد صحنه قیامت خواهند شد. این گروه به دلیل عدم تعقل، زمانی اظهار ندامت می کنند که وارد قیامت شده، بارهای گناه بر دوششان سنگینی می کند و پشیمانی برایشان سودی نخواهد داشت (ابن عربی، ۱/ ۱۹۷). از این رو چنان چه انسان پیش از ورود به قیامت، تعقل کند و فریبندگی و ناپایداری دنیا را فهم کند؛ به آن دل بسته نمی شود (میبدی، ۳/ ۳۳۵)؛ و عدم تعقل در ناپایداری دنیا سبب می شود انسان دل به دنیا مشغول بدارد و در نتیجه از حق

گرایی غافل بماند؛ لذا مذمتی که قرآن از دنیا می کند برای این است که مردم به آن رغبت شدید نیابند و دست از اعمال آخرت گرایانه بردارند (ابوالفتوح رازی، ۷/ ۲۷۰).

محصول تعقل در ویژگی های دنیا این است که انسان به حقیقت دنیا معرفت پیدا می کند سپس آن را با آخرت می سنجد و به مقایسه آن دو با یکدیگر می پردازد، در نتیجه دنیا را در اختیار می گیرد و از آن برای دستیابی به رضای خداوند که همان آخرت گرایی است استفاده می برد (سید بن قطب، ۲/ ۱۰۷۳). گروه آیات ۳۱ تا ۳۲ سوره انعام نشان می دهد که قول کفار که می گویند: «وَقَالُوا إِن هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا وَمَا نَحْنُ بِمَبْعُوثِينَ» (الانعام، ۲۹)، مبتنی بر بی خردی است؛ لذا قرآن، این قول آن ها را نفی می کند و یادآور می شود که زندگی دنیا به خاطر مؤلفه هایی مانند کوتاهی، زوال، محدودیت التذاذ، گذرا بودن و اضمحلال قابلیت دل بستگی ندارد و فرجامش ندامت و پشیمانی است. و تعقل در این امور انسان را وادار می کند که با عمل صالح از دنیا برای تحصیل منفعت های بادوام آخرت بهره بردای کند (طبری، ۷/ ۱۱۵). تعبیر «لِّلَّذِينَ يَتَّقُونَ». آیه ۳۲ انعام حاکی از این است که لهو و لعب بودن دنیا به اعمال و رفتار غیر پارسایان سرایت کرده و اعمال آنان نیز از مصادیق لهو و لعب می شود (زمخشری، ۲/ ۱۷). چه این که در ترکیب «الحيوه الدنيا»، مضاف حذف شده و «اعمال الدنيا» مورد نظر است. بنابراین منظور از زندگی دنیا، اعمال و رفتار دنیا گرایانه است که انسان را سرگرم می کند و او را به منافع گذرای دنیوی مشغول می دارد و از منافع ناپایدار ایمان و عمل صالح که با لذت دائمی همراه است باز می دارد (بروسوی، ۳/ ۲۴). سخن ابن عباس که لهو بودن دنیا را اختصاص به کافران و منافقان می داند این مطلب را تأیید می کند. وی می گوید: «منظور آیه از کسانی که تعقل نمی کنند شرک گرایان و نفاق افکنان است؛ زیرا زندگی ایمان آورندگان آمیخته به عمل صالح است و در آن لهو و لعبی وجود ندارد» (سورآبادی، ۳/ ۶۹).

تعبیر "الحياه الدنيا" در این آیه، به معنای زندگی زودگذر و پایان پذیری است که از زندگی آخرت به ما نزدیک تر است، و در مقابل آن زندگی آخرت قرار دارد که جاودانی و ابدی است. بنا بر این معنا، تمامی نعمتهای دنیوی که خدا در اختیار بشر قرار داده، متاع و کالایی است که زندگی دنیوی را زینت داده است. و هر چند زندگی دنیوی از آن زندگی دیگر به انسان نزدیک تر است اما فانی و زودگذر است. و در مقابل آنچه از ثوابها که ذخیره آخرت است، و ثمره پیروی هدایت و ایمان به خدا است بهتر و باقی تر است؛ پس جا دارد که انسان بر اساس محاسبه عقلی آن زندگی و آن ثوابها را بر زندگی دنیا و متاع و زینت آن مقدم بدارد (طباطبایی، ۱۶/ ۸۹).

مشابه این تعبیر در باره زندگی دنیا و آخرت در فرازی دیگر آمده است: «وَالدَّارُ الْآخِرَةُ خَيْرٌ لِّلَّذِينَ يَتَّقُونَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ» (الاعراف، ۱۶۹). و یا می فرماید: «أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ وَكُدُّوا الْآخِرَةَ خَيْرٌ لِّلَّذِينَ اتَّقَوْا أَفَلَا تَعْقِلُونَ» (یوسف، ۱۰۹). همین مقایسه با لحن دیگری در سوره قصص آمده است: «وَمَا أُوْتِيتُمْ مِّن شَيْءٍ فَمَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَزِينَتُهَا وَمَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ وَأَبْقَى أَفَلَا تَعْقِلُونَ» (القصص، ۶۰).

بنابراین تعقل در دنیا و خصوصیات آن سبب می شود انسان نسبت به ناپایداری و فناپذیری آن معرفت پیدا کند. و در مقایسه ای معرفت بخش، از پایداری آخرت آگاهی یابد؛ در نتیجه از دل بستگی به دنیا و کالاهای آن فارغ شود و در عمل رویکرد آخرت گرایانه در پیش بگیرد.

۲-۳- تاریخ

قرآن با یاد کردن از ملت هایی که در گذشته زیست می کرده اند، انسان ها را به مطالعه در تاریخ زندگی آن ها فرا می خواند تا در آن ها تعقل نمایند: «أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَلَدَارُ الْآخِرَةِ خَيْرٌ لِّلَّذِينَ اتَّقَوْا أَفَلَا تَعْقِلُونَ» (یوسف، ۱۰۹) آیا در زمین نگردیده اند تا فرجام کسانی را که پیش از آنان بوده اند بنگرند و قطعاً سرای آخرت برای کسانی که پرهیزگاری کرده اند بهتر است آیا نمی اندیشند. و فهم درست حوادث تاریخی را در گرو داشتن عقل و خرد می داند: «لَقَدْ كَانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةً لِّأُولِي الْأَلْبَابِ» (یوسف، ۱۱۱) به راستی در سرگذشت آنان برای خردمندان عبرتی است.

این گویش قرآن حاکی از نوعی هشدار به امت اسلام است که چنان چه در برابر دعوت پیامبر گوش شنوا نداشته باشند به سرنوشت شوم امت های گذشته گرفتار خواهند شد (طباطبایی، ۱۱/ ۳۸۰). مسیر تاریخ جوامع بشری بر پایه سنت ها و قوانین ثابت و بدون تغییر خداوند تعیین می شود؛ لذا تأمل در زندگی گذشتگان، مسیر درست حرکت را در پیش روی جوامع بعدی می گذارد (سید قطب، ۴/ ۲۰۳۵). قرآن به قدرت مدارانی که به تمدن اجتماعی دست یافته اند و از روی غرور به ناسپاسی روی آورده و مسیر کفر و شرک را در پیش گرفته اند هشدار می دهد که چنان چه به آثار برجای مانده از امت های پیشین بنگرند خواهند دید که امت های قدرتمندتر و پیشرفته تر از آن ها به خاطر ناسپاسی به سرنوشت هلاکت گرفتار شده اند: «أَوَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَانُوا أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَأَثَارُوا الْأَرْضِ وَعَمَرُوهَا أَكْثَرَ مِمَّا عَمَرُوهَا وَجَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا كَانَ اللَّهُ لِيَظْلِمَهُمْ وَلَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ» (الروم، ۹) آیا در زمین نگردیده اند تا ببینند فرجام کسانی که پیش از آنان بودند چگونه بوده است آنها بس نیرومندتر از ایشان بودند و زمین را زیر و رو کردند و بیش از آنچه آنها آبادش کردند آن را آباد ساختند و پیامبرانشان دلایل آشکار برایشان آوردند خدا بر آن نبود که بر ایشان ستم کند لیکن خودشان بر خود ستم می کردند. و پس از ذکر داستان قوم لوط به یادآوری آثار برجای مانده از آن ها توجه می دهد: «وَإِن كُنْتُمْ لَتَمُرُّونَ عَلَيْهِمْ مُّصْبِحِينَ * وَبِاللَّيْلِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ» (الصافات، ۱۳۷ و ۱۳۸).

قرآن با این نگاه که دستاورد تعقل در تاریخ عبرت آموزی است؛ به ذکر داستان های پیشینیان پرداخته و به طور خاص، داستان زندگی پیامبران و امت های آنان را بازگو کرده، قوانین حاکم بر سرنوشت اجتماعی آن ها را تبیین می نماید و به پیامبر اسلام یادآوری می کند که ما بخش نیکوی داستان ها را برگزیده و به تو وحی کرده ایم: «نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ بِمَا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ هَذَا الْقُرْآنَ وَإِنْ كُنْتَ مِنْ قَبْلِهِ لَمِنَ الْغَافِلِينَ» (یوسف، ۳) ما نیکوترین

سرگذشت را به موجب این قرآن که به تو وحی کردیم بر تو حکایت می‌کنیم و تو قطعاً پیش از آن از بی‌خبران بودی.

امام علی علیه السلام یکی از مأموریت‌های پیامبران را یادآوری ایام الله می‌داند: خداوند در هر عصری بندگانی داشته است که به فکر آن‌ها الهام می‌کرده و در وادی عقل با آنان سخن می‌گفته است. اینان با نور بیداری عقول، چراغ فهم و بینایی در چشم‌ها، گوش‌ها و دل‌ها روشن می‌ساخته‌اند؛ انسان‌ها را به یاد روزهای خاص الهی می‌انداخته‌اند و از مقام عظمت پروردگار آنان را بیم می‌داده‌اند (سید رضی، خطبه ۲۲۲). ایشان در سفارشی به فرزندش آشنایی با سرگذشت پیشینیان را فرصتی می‌داند که عمر آن‌ها را به عمر داننده آن می‌افزاید: پسر! درست است که من به اندازه همه کسانی که پیش از من زندگی کرده‌اند عمر نکرده‌ام اما در کردار آن‌ها نظر افکندم و در اخبارشان تفکر نمودم و در آثار آن‌ها سیر نمودم تا آنجا که همانند یکی از آن‌ها شدم، بلکه گویا در اثر آنچه از تاریخ آنان به من رسیده از اول تا آخر با همه آن‌ها بوده‌ام (همانجا، نامه ۳۱). قرآن کریم هلاکت امت‌های پیشین را نتیجه بی‌خردی و ناشنوایی آنان می‌داند و به امت پیامبر توصیه می‌کند که عقل خویش را به کار انداخته و به انداز و تبشیر پیامبر اسلام گوش فرا دهند تا هم چون آنان گرفتار سرنوشت هلاکت بار عذاب الهی نشوند: «فَكَأَيُّ مَن قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا وَهِيَ ظَالِمَةٌ فِيهَا خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا وَبِئْرٍ مُّعَطَّلَةٍ وَقَصْرٍ مَّشِيدٍ * أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُون لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا أَوْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِن تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ» (الحج، ۴۵ و ۴۶).

هم چنین قرآن آثار برجای مانده از جوامع سرکش را درس عبرتی برای آیندگان می‌داند: «إِنَّا مُنْزِلُونَ عَلَىٰ أَهْلِ هَذِهِ الْقَرْيَةِ رِجْزًا مِّنَ السَّمَاءِ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ * قَدْ كُنَّا مِنْهَا آيَةً يَّبِينَةً لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ» (العنكبوت، ۳۴ و ۳۵) ما بر مردم این شهر به سزای فسقی که می‌کردند عذابی از آسمان فرو خواهیم فرستاد * و از آن شهر سوخته برای مردمی که می‌اندیشند نشانه‌ای روشن باقی گذاشتیم.

امام علی علیه السلام در سخنی تأکیدی می‌کند که مطالعه در زندگی و آثار برجای مانده از پیشینیان سبب بصیرت در زندگی می‌شود: «أوليس لكم في آباءكم الماضين وفي آثار الأولين معتبر و بصيره ان كنتم تعقلون، ألم ترون الى الاموات لا يرجعون والى الاخلاف منكم لا يخلدون» آیا در زندگی گذشتگان شما و در آثار پیشینیان درس عبرت و بصیرتی برایتان نیست؟ آیا نمی‌بینید که مردگان باز نمی‌گردند و پیشینیان جاودانه نماندند؟ (راوندی، ۲۳۸). بنابراین قرآن کریم تعقل در داستان‌های تاریخی و سیاحت در آثار برجای مانده از جوامع گذشته را مورد تأکید قرار می‌دهد؛ زیرا مشاهده سنت‌ها و قوانین لا یتغییر الهی در باره رفتارهای اجتماعی موجب عبرت‌گیری از آن‌ها می‌شود که مقدمه اصلاح رفتارهای اجتماعی است.

۲-۴- کتب آسمانی

قرآن کریم یکی از بسترهای تعقل انسان‌ها را مطالعه در متن‌های آسمانی می‌داند که توسط پیامبران برای بشر نازل شده است: «لَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ كِتَابًا فِيهِ ذِكْرُكُمْ أَفَلَا تَعْقِلُونَ» (الانبیاء، ۱۰). این مسأله در مورد قرآن کریم که از ویژگی اعجاز برخوردار است به صورت مؤکد بیان می‌شود. لذا در دو آیه مشابه بر عربی بودن قرآن یعنی بشری بودن زبان آن تأکید می‌کند و آن را بستری برای تعقل معرفی می‌کند و می‌فرماید: «إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ» (یوسف، ۲)؛ ما آن را قرآنی عربی نازل کردیم باشد که بیندیشید. و می‌فرماید: «إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ» (الزخرف، ۳)؛ ما آن را قرآنی عربی قرار دادیم باشد که بیندیشید.

دو آیه فوق‌غایت و هدف از عربی بودن زبان قرآن را تعقل انسان‌ها می‌داند. علت این است که قرآن ابتدا در مرحله‌ای از کینونیت قرار داشته که برای عقول بشری قابل دسترسی و درک نبوده است؛ به این معنا که بر حسب موطن نفس الامری و واقعیتش در مقام عندالله؛ مافوق فکر و عقول بشری است. خداوند سبحان آن را از آن موطن و جایگاه فرو فرستاده است و در خور فهم بشر قرار داده است و برای این که عقول بشر با آن انس گیرد و حقایقش را دریابد آن را به زبان عربی یعنی زبان بشری در آورده است. به همین لحاظ در آیه بعدی سوره زخرف یادآوری می‌کند که حقیقت این کتاب در نزد خداوند است: «وَإِنَّهُ فِي أُمِّ الْكِتَابِ لَدَيْنَا لَعَلِيَّ حَكِيمٌ» (الزخرف، ۴). گویش آیه حاکی از این است که قرآن بلند مرتبه و سرشار از حکمت است و همواره در ام‌الکتاب در نزد خداوند سبحان است (طباطبایی، ۱۲۳/۱۸).

بنابراین نزول قرآن به زبان عربی، به این معناست که خداوند آن را در مرحله انزال به لباس قرائت عربی در آورده و آن را الفاظی خواندنی مطابق با الفاظ رایج در میان عرب‌ها قرار داده است تا انسان‌ها بتوانند در آن تعقل نموده و حقایق آن را دریابند (همانجا، ۱۰۱، ۱۱). تعبیر عربیاً در دو آیه شریفه، که صفت قرآن قرار گرفته نعت سبب است نه نعت لزوم؛ زیرا که پیش از نزول هم قرآن بود اما به عربیت نسبت داده نمی‌شد، لکن پس از نزول، قابل نسبت دادن آن به عربیت شده است. همین صفت سببی، زمینه ساز تعقل انسان‌هاست تا بتوانند معانی آن را درک کنند و به آنچه در آن آمده احاطه علمی پیدا نمایند و با مطالعه در آن، از حقایقی آگاه شوند که در حیطه دانش و فهم بشری نیست؛ بل که در نزد آفریدگار هستی است (بروسوی، ۲۰۹/۴). این بیان قرآن حاکی از این است که کتاب مکتوب قرآن همانند کتاب مکنون یعنی جهان خلقت، بستر تعقل انسان‌ها برای معرفت به حقایق هستی و رسیدن به توحید ربوبی است. این رویکرد مشابه دعوت به مطالعه و تعقل در نظام طبیعت است که اگر انسان‌ها در پدیده‌های طبیعت تعقل کنند در می‌یابند که هیچ کس جز خداوند، قدرت آفرینش این پدیده‌ها را ندارد.

وجه دیگر تعقل در قرآن عربی این است که اگر انسان‌ها در آن تعقل کنند در می‌یابند که چپش این گونه‌ای حروف و کلمات و عبارت پردازی‌های آن، در حیطه قدرت بشر نیست. در نتیجه به اعجاز این کتاب آسمانی پی می‌برند و از طریق تعقل در آن اطمینان حاصل می‌کنند که این متن، نسبت به متون بشری خارق‌العاده است و وحی

آسمانی است (سید بن قطب، ۴/ ۱۹۷۰). بر همین اساس است که قرآن به پیامبر یادآوری می کند تا به کفر گرایانی که در برابر ارایه قرآن به انکار و عناد روی آورده اند پاسخ دهد که اگر تعقل کنید در خواهید یافت که این کتاب از ناحیه خدا نظم یافته و من نقشی در تولید آن ندارم: «وَإِذَا تَتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالَ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا انْتِزَاعُ بَقْرَانٍ غَيْرِ هَذَا أَوْ بَدَّلَهُ قُلْ مَا يَكُونُ لِي أَنْ أَبَدِّلَهُ مِنْ تَلْقَاءِ نَفْسِي إِنْ أَتَّبِعُ إِلَّا مَا يُوحَىٰ إِلَيَّ إِنِّي أَخَافُ إِنْ عَصَيْتُ رَبِّي عَذَابٌ يَوْمٍ عَظِيمٍ * قُلْ لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا تَلَوْتُهُ عَلَيْكُمْ وَلَا أَدْرَاكُمْ بِهِ فَقَدْ لَبِثْتُ فِيكُمْ عُمُرًا مِّن قَبْلِهِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ» (یونس، ۱۵ و ۱۶).

از آنجا که کتب آسمانی دیگر هم بستر تعقل انسان هاست؛ قرآن با لحنی توبیخی به بنی اسرائیل یادآوری می کند که چرا در تورات تعقل نمی کنید و به رغم تلاوت آن نعمت های الهی را یاد نمی کنید و به قرآن که تورات هم مؤید آن است ایمان نمی آورید: «يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ وَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ * وَأْمِنُوا بِمَا أَنْزَلْتُ مُصَدِّقًا لِّمَا مَعَكُمْ وَلَا تَكُونُوا أَوَّلَ كَافِرٍ بِهِ وَلَا تَشْتَرُوا بِآيَاتِي ثَمَنًا قَلِيلًا وَإِيَّايَ فَاتَّقُونِ * وَلَا تَلْبَسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ * وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاٰكِعِينَ * أَنَا مُرُونَ النَّاسَ بِالْبُرِّ وَتَسُونُوا أَنفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ» (البقره، ۴۰ تا ۴۴). و در جای دیگر می فرماید: «وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أَوْ لَوْ كَانُوا آبَاءَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ. وَمَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا كَمَثَلِ الَّذِي يَنْعِقُ بِمَا لَا يَسْمَعُ إِلَّا دُعَاءً وَنِدَاءً صُمُّ بَكُمْ عُمِّي فَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ» (البقره، ۱۷۰ و ۱۷۱). چنان چه این ها در کتب آسمانی تعقل می کردند رفتار خود را اصلاح می کردند و دست از مخالفت با قرآن بر می داشتند (طبرسی، ۱/ ۲۱). این لحن قرآن نسبت به علمای یهود که چرا دیگران را اندرز می دهند اما خودشان را به دست فراموشی سپرده اند؛ یکی از مهم ترین شرایط امر به معروف را تبیین می کند و نشان می دهد این که کسی دیگران را اندرز دهد اما خود موعظه پذیر نباشد مستلزم تناقض عقلی است؛ زیرا احسان به نفس بر احسان به دیگری اولی است (فخر رازی، ۳/ ۴۸۸).

بنابراین کتاب تدوین، به زبان بشری نازل شده تا انسان ها بتوانند همانند کتاب تکوین و عالم طبیعت آن را مطالعه نموده و با تعقل در مضامین ارزشی آن، به حقایق ارائه شده در آن معرفت پیدا کنند.

۲-۵- احکام دین

گروهی از آیات سوره نور به ذکر برخی احکام اجتماعی دین مانند اذن فرزندان برای ورود به اتاق والدین، پوشش زنان، معرفی محارم نسبی و آداب سلام کردن به یکدیگر پرداخته است (نک: سوره نور، آیات ۵۸ تا ۶۱) و در انتها آن احکام را بستر تعقل انسان ها معرفی می کند: «كَذَلِكَ يَبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ» (النور، ۶۱). هم چنین گروهی از آیات سوره بقره به ذکر احکام شریعت می پردازد (نک: البقره، ۲۱۵ تا ۲۴۱)؛ سپس می فرماید: «كَذَلِكَ يَبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ» (البقره، ۲۴۲). و حکم پرهیز از دوستی با کفار را صادر می کند و آن را بستری برای تعقل معرفی می نماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا بَطَانَةً مِّن دُونِكُمْ لَا يَأْلُونَكُمْ خَبَالًا وَدُوا مَا عَنِتُّمْ قَدْ بَدَتِ الْبَغْضَاءُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ وَمَا تُخْفِي صُدُورُهُمْ أَكْبَرُ قَدْ بَيَّنَّا لَكُمْ الْآيَاتِ إِن كُنْتُمْ تَعْقِلُونَ» (آل عمران، ۱۱۸).

منظور از تعقل در احکام این است که چنان چه انسان در فلسفه این احکام اجتماعی اندیشه کند در می یابد که بر پایه مصلحت انسان ها بنا شده و سعادت دنیا و آخرت آن ها در گرو مراعات این احکام است (آلوسی، ۹/۴۱۲). بستر تعقل در احکام از این جا شکل می گیرد که انسان با تعقل، به فلسفه و منفعت این احکام معرفت پیدا می کند، در نتیجه به حکم عقل رفتار خود را بر اساس آن سامان دهی می کند و به سعادت دنیا و آخرت نائل می آید؛ چرا که هر کس در جستجوی خوشبختی و سعادت باشد به حکم عقل لازم است بر اساس احکام شریعت الهی زندگی کند و از هوا و هوس شخصی خود تبعیت نکند (بروسوی، ۶/۱۸۲؛ سید قطب، ۴/۲۵۳۴). چنین شخصی با آداب عبودیت خداوند آشنا می شود و آن را در مسیر خوشبختی خود به کار می بندد (طبری، ۱۸/۱۳۳).

پیامد دیگر تعقل در احکام دین این است که در می یابند آخرتی در پیش روی آن هاست که برای آباد سازی آن به زاد و توشه نیازمندند. لذا امیدوار می شوند که انجام آن احکام در آبادسازی آخرت شان مؤثر افتد و به این وسیله در جهت آبادسازی آخرت شان زاد و توشه ای فراهم می آورند (نخجوانی، ۲/۱۸). و بر اساس همین هدف گذاری برای احکام و شرایع است که سوره نور با عبارت «وَأَنْزَلْنَا فِيهَا آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ» (النور، ۱) آغاز می شود (آلوسی، ۹/۴۱۲). بر اساس این جایگاه احکام دین در ارتقای جوامع دینی است که قرآن کسانی که احکام شریعت را به تمسخر می گیرند مذمت می کند و آنان را بی خردانی می داند که تعقل نمی کنند: «وَإِذَا نَادَيْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ اتَّخَذُوا هُزُؤًا وَكِعْبًا ذَلِكَ بَأْتِهِمْ قَوْمٌ لَا يَعْقِلُونَ» (المائدة، ۵۸). چرا که اگر تعقل می کردند در می یافتند که تعظیم در برابر خالق و منعم و خدمت به او همراه با بزرگداشت وی، امری تمسخر آمیز نیست بلکه شریف ترین اعمال و نیکو ترین رفتارها در زندگی بشر به شمار می آید (فخر رازی، ۱۲/۳۸۸). در حقیقت انسانی که از نظر تعقل در وضعیت متعادل قرار دارد دین الهی و عبادت های مؤمنان را به تمسخر نخواهد گرفت. دلیل آن این است که وجود انسان مستوجب عبادت و تعظیم وجود دهنده به اوست؛ و عقل سلیم در می یابد که خداوند سبحان به آدمی وجود بخشیده است. در نتیجه عبادت خداوند را بر خود لازم می بیند و زیبایی و نیکویی عبادت معبود را درک خواهد کرد و آن را تکریم خواهد نمود. حال کسانی که به این معرفت دست نیابند از اختلال در قوه عقل برخوردارند و از تعقل باز مانده اند (سید قطب، ۲/۹۲۲). لذا کسانی که به ایجاد احکامی مغایر با احکام الهی روی می آورند نشانه بی خردی آن هاست: «مَا جَعَلَ اللَّهُ مِنْ بَحِيرَةٍ وَلَا سَائِبَةٍ وَلَا وَصِيلَةٍ وَلَا حَامٍ وَلَكِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ وَأَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ» (المائدة، ۱۰۳). بر اساس همین معیار کسانی که رعایت احکام اخلاقی دین نمی کردند و با فریاد پیامبر را صدا می زدند بی خرد می داند: «إِنَّ الَّذِينَ ينادُونَكَ مِنْ وَرَاءِ الْحُجُرَاتِ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ» (الحجرات، ۴). قرآن با این رویکرد، عمل به احکام شریعت را نشانه تعقل به شمار می آورد؛ لذا تعقل را زمینه ساز رعایت احکام شریعت می داند: «قُلْ تَعَالَوْا أَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبِّيَ عَلَيْهِمْ إِلَّا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ مِنْ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَإِيَّاهُمْ وَلَا تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَّنَ وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ ذَلِكَمُ صَدَقْتُكُمْ بِعَلَّامَاتٍ تَعْقِلُونَ»

(الانعام، ۱۵۱). این آیات محرّماتی را بیان می‌کند که اختصاص به شریعت معینی از شرایع الهی ندارد، و آن محرّمات عبارت است از: شرک به خدا، ترک احسان به پدر و مادر، ارتکاب فواحش و کشتن نفس بی گناه مانند کشتن فرزندان از ترس روزی، خوردن مال یتیم، کم‌فروشی، ظلم در گفتار، وفا نکردن به عهد خدا و پیروی کردن از غیر راه خدا (طباطبایی، ۵۱۴/۷). فطری بودن حرمت همه این امور روشن است؛ چون این اعمال اموری هستند که فطرت بشر در بدو نظر حکم به حرمت آن می‌کند و هیچ انسانی که فطرت و عقلش سالم باشد حاضر به ارتکاب آن ها نمی‌شود مگر این که عقل را که عامل تمیز انسان و سایر حیوانات است با پیروی اهواء و عواطف غلط در پس پرده ظلمت قرار داده باشد. به همین جهت در خاتمه آیه تعبیر "لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ" قرار داده شده است (همانجا، ۷/۵۲۲).

بنابراین احکام اجتماعی دین به عنوان بستر تعقل مورد تأکید قرآن قرار گرفته است. محصول این تعقل آشنایی با فلسفه احکام، آشنایی با منافع عمل به آن ها، عقلانی بودن احکام و در نتیجه عمل آگاهانه به احکام شریعت خواهد بود که به خوشبختی دنیا و آخرت انسان منجر می‌شود.

۲-۶- دوران پیری انسان

قرآن مسیر زندگی انسان از بدو تولد تا رسیدن به دوره پیری را بستر تعقل معرفی می‌کند: «هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ يُخْرِجُكُمْ طِفْلاً ثُمَّ لِتَبْلُغُوا أَشُدَّكُمْ ثُمَّ لَتَكُونُوا شُيُوخًا وَمِنْكُمْ مَنْ يُتَوَكَّى مِنْ قَبْلٍ وَتَبْلُغُوا أَجْلاً مُّسَمًّى وَلَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ» (الغافر، ۶۷). و به طور خاص دوران پیری را مورد توجه قرار می‌دهد و آن را زمینه‌ای برای تعقل انسان می‌داند: «وَمَنْ نُعَمِّرْهُ نُنَكِّسْهُ فِي الْخَلْقِ أَفَلَا يَعْقِلُونَ» (یس، ۶۸) و هر که را عمر دراز دهیم او را (از نظر) خلقت فروکاسته (و شکسته) گردانیم آیا نمی‌اندیشند. فخر رازی این آیه را پاسخی به اعتذار کافران می‌داند که می‌گویند ما مدت کمی در دنیا زندگی می‌کنیم و چنان چه عمر بیشتری می‌یافتیم، در انجام وظایفمان کوتاهی نمی‌کردیم. خداوند سبحان یادآوری می‌کند که آیا تعقل نمی‌کنند که چنان چه انسان بر عمرش افزوده شود، ضعیف تر و سست تر می‌گردد؛ لذا ما به اندازه‌ای به انسان عمر می‌دهیم که از تمکّن و ادراک برخوردار باشد. هم چنان که در جای دیگر می‌فرماید: «أَوَلَمْ نُعَمِّرْكُمْ مَا يَتَذَكَّرُ فِيهِ مَنْ تَذَكَّرَ» (فاطر، ۳۷). مگر شما را (آن قدر) عمر دراز ندادیم که هر کس که باید در آن عبرت گیرد عبرت می‌گرفت در حقیقت هر چه بر عمر انسان افزوده شود، ضعیف او فزونی خواهد یافت و فرصت جبران خطاها از دست می‌رود (فخر رازی، ۳۴/۲۶). اصولاً قانون حاکم بر زندگی انسان این گونه است که در بدو تولد از ضعف جسمانی برخوردار است و فاقد علم و آگاهی است. با افزایش عمر و در گذر زمان درجه به درجه ارتقاء می‌یابد تا این که به سرحدی از شدت در جسم، عقل و علم دست می‌یابد و در آن مقطع نیرویش کامل می‌گردد و قدرت تعقل و علم او به اوج می‌رسد. اما از یک مرحله که عبور کرد هر چه بر عمرش افزوده شود از قله هرم قدرت جسمانی رو به افول می‌رود تا مرحله‌ای که همچون صبیان و کودکان

ضعیف و ناتوان می گردد و حتی در یک مرحله ای از عمر افزایی، از عقل او هم کاسته می شود؛ همانند تیری که تا محدوده ای رو به بالا حرکت می کند و از آن مقطع به بعد رو به برگشت و پایین آمدن دارد؛ لذا می فرماید: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِن كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّنَ الْبَعْثِ فَإِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِّن تُرَابٍ ثُمَّ مِّن نُّطْفَةٍ ثُمَّ مِّنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ مِّنْ مُّضْغَةٍ مُّخَلَّقَةٍ وَغَيْرِ مُخَلَّقَةٍ لِّنُبَيِّنَ لَكُمْ وَنُقَرُّ فِي الْأَرْحَامِ مَا نَشَاءُ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى ثُمَّ نُخْرِجُكُمْ طِفْلًا ثُمَّ لِتَبْلُغُوا أَشُدَّكُمْ وَمِنْكُمْ مَّن يَتُوقَىٰ وَمِنْكُمْ مَّن يُرْدُّ إِلَىٰ أَرْدَلِ الْعُمُرِ لِكَيْلَا يَعْلَمَ مِن بَعْدِ عِلْمٍ شَيْئًا» (الحج، ۵)؛ ای مردم اگر در باره برانگیخته شدن در شکید پس بدانید که ما شما را از خاک آفریده ایم سپس از نطفه سپس از علقه آنگاه از مضغه دارای خلقت کامل و خلقت ناقص تا قدرت خود را بر شما روشن گردانیم و آنچه را اراده می کنیم تا مدتی معین در رحمها قرار می دهیم آنگاه شما را به صورت کودک برون می آوریم سپس حیات شما را ادامه می دهیم تا به حد رشدتان برسید. آیه دلالت دارد بر این که انسان پس از گذراندن دوران جوانی و قدرت و رفتن به سمت پیری، پیوسته از قوت به ضعف، از عقل به کاستی در قوت تمیز، و از علم به سوی جهل پیش می رود (زمخشری، ۲۶/۴). در آیه شریفه این استدلال مقدر است که خدایی که خلقت انسان را در روزگار پیری اش تغییر می دهد و هر چه داده را از او می ستاند، بر این که کفار را مسخ نماید و هر چه دارند از آن ها بگیرد قادر است. لذا تعبیر «أفلا يعقلون» در باره کفار است که به خاطر نداشتن تعقل، آن ها را توبیخ می کند. هم چنین آن ها را تحریک می کند تا در این امور تدبیر کنند و از آن عبرت بگیرند (طباطبایی، ۱۶۰/۱۷). برخی گفته اند تعبیر «أفلا يعقلون» اشاره به این است که چرا در این امر تعقل نمی کنند تا به قدرت خداوند بر معاد پی ببرند؛ چه این که خداوندی که بشر را در سن پیری به ضعف جسمانی و عقلانی باز می گرداند قدرت دارد که او را هم دو باره زنده کند و در قیامت حاضر نماید (طبرسی، ۶۷۴/۸). قرآن کریم در هنگام ذکر داستان بنی اسرائیل زنده کردن مردگانی که توسط آن ها به قتل رسیده بودند پس از دستور زدن گوشت آن ها به یکدیگر نمونه ای برای زنده کردن مردگان می دان: «فَقُلْنَا اضْرِبُوهُ بَعْضَهَا كَذَلِكَ يُحْيِي اللَّهُ الْمَوْتَىٰ وَيُرِيكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ» (البقره، ۷۳). میبیدی نتیجه تعقل در این امر را بیداری از خواب غفلت می داند و می نویسد: این آیت بندگان را تنبیهی است عظیم و بیدار کردن ایشان از خواب غفلت؛ یعنی که خود را در یابید و روزگار جوانی و قوت به غنیمت دارید و عمل کنید پیش از آن که نتوانید. پس اگر روزگار جوانی ضایع کنید و در عمل تقصیر نمایید بر سر پیری و عجز عذری باز خواهد هم نیکو بود (میبیدی، ۲۵۳/۸).

بنابراین تعقل در دوران پیری انسان، از یک سو نسبت به قدرت خداوند در برپایی معاد و قیامت معرفت بخش است و از سوی دیگر به بیدار کردن انسان از خواب غفلت و ترغیب او در اصلاح نفس و تهذیب جان منتج خواهد شد.

۲-۲- گستره گمراه سازی شیطان

قرآن کریم به انسان ها یادآوری می کند که به گستره وسیع گمراه سازی شیطان بیندیشید: «أَلَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ أَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ * وَأَنْ أَعْبُدُونِي هَذَا صِرَاطٌ مُّسْتَقِيمٌ * وَكَانَ أَضَلُّ مِنْكُمْ جِبَلًا كَثِيرًا أَفَلَمْ تَكُونُوا

تَعْقُلُونَ» (یس، ۶۰ تا ۶۲) ای فرزندان آدم مگر با شما عهد نکرده بودم که شیطان را مپرستید زیرا وی دشمن آشکار شماست * و اینکه مرا پرستید این است راه راست * گروهی انبوه از میان شما را سخت گمراه کرد آیا تعقل نمی کردید.

آیه شریفه با یادآوری عهد و پیمانی که خداوند با انسان ها داشته، در سیاق عتاب به کفار است که اگر در روند فریب دهی شیطان در مورد گذشتگان می اندیشیدند، نسبت به شیطان شناخت پیدا می کردند و می دانستند که شیطان دشمن انسان ها و دشمن خداوند است و کسی که دشمن انسان و دشمن خدا باشد شایسته اطاعت و فرمان برداری نیست؛ لذا گرفتار فریب او نمی شدند و به عبادت غیر خدا روی نمی آوردند (طبری، ۱۷/۲۳). بروسوی فاء در استفهام انکاری را برای عطف عبارت به معنای مقدّری می داند که مقتضای مقام است. یعنی اگر انسان ها به آثار عقوبت پیشینیانی که توسط شیطان فریب خورده اند می اندیشیدند دیگر در دام فریب او نمی افتادند و با بهره گیری از روشنایی عقل، حقیقت را در می یافتند و به سوی پروردگار خویش باز می گشتند. وی می نویسد: «الفاء للعطف علی مقدر یقتضیه المقام ای اکتّم تشاهدون آثار عقوباتهم فلم تکنوا تعقلون أنّها لضلالهم و طاعتهم إبلیس او فلم تکنوا تعقلون شیئاً أصلاً حتی تردعوا عما كانوا علیه کیلا یحیی بکم العقاب» (حقی بروسوی، ۷/۴۲۳).

به هر حال معنای هر دو برداشت متفاوت، آن است که اگر تعقل می کردید به ضلالت و گمراهی نمی افتادید. چه این که بنای آیه شریفه بر توبیخ و عتاب به کفار است که آیا کسی را اطاعت می کنید که قبل از شما جماعت های بسیاری را گمراه کرد؟ و در حقیقت یادآوری می کند که عدم تعقل شما منشأ فریب خوردنتان است و اگر تعقل می کردید و در روند گسترده فریب دهندگی شیطان نسبت به انسان های پیش از خودتان اندیشه می کردید هرگز فریب او نمی خوردید و دست از عبودیت خداوند بر نمی داشتید (طباطبایی، ۱۷/۱۵۳). شیطان پیوسته با کید و خدعه و به کمک هم دستان و پیروانش انسان های بسیاری را فریب می دهد و آن ها را از صراط مستقیم خارج می سازد. البته این روش شیطان همان چیزی است که از ابتدا و هنگام سرپیچی از فرمان الهی برای سجده بر انسان در پیش گرفته است و گمراه سازی گروه بسیاری از انسان ها را مطرح کرده است: «وَلَا ضَلَالَهُمْ وَلَا مَلِئِهِمْ وَلَا مَرْتَبُهُمْ فَلْيَبْئُكُنْ آذَانَ الْأَنْعَامِ وَلَا مَرْتَبُهُمْ فَلْيَغْمِرْ خَلْقَ اللَّهِ وَمَنْ يَتَّخِذِ الشَّيْطَانَ وَلِيًّا مِنْ دُونِ اللَّهِ فَقَدْ خَسِرَ خُسْرَانًا مُبِينًا» (النساء، ۱۱۹). لذا خداوند با بیانی توییحی به او می گوید: «وَأَسْتَفْزِزُ مَنْ اسْتَطَعَتْ مِنْهُمْ بِصَوْتِكَ وَأَجْلِبُ عَلَيْهِمْ بِخَيْلِكَ وَرَجْلِكَ وَشَارِكُهُمْ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ وَعَدَّهُمْ وَمَا يَعِدُهُمُ الشَّيْطَانُ إِلَّا غُرُورًا» (الاسراء، ۶۴).

بنابراین فریب دهندگی جمعی انسان ها یکی از برنامه های مهم شیطان است که به خاطر قدرت نفوذش، تنها کسانی می توانند در برابر فریب های او ایستادگی نمایند که از قوه تعقل برخوردار باشند و در شیوه های فریب او بیندیشند؛ وگرنه کم خردان به راحتی در دام او گرفتار می شوند و به خود و آینده خود زیان می رسانند. از این رو چنان چه انسان ها تعقل نمایند خواهند دید که شیطان انسان های بسیاری را پیش از آن ها در دام خویش انداخته و آن ها را با

فریب دادن به سرنوشت نامیمونی گرفتار ساخته است؛ در نتیجه با دشمنی او نسبت به خودشان و همین طور شیوه های فریبندگی او باخبر می شوند و خود را از دام فریب او می رهانند و از گمراهی و ضلالت نجات می یابند و در مسیر حق یعنی عبودیت خداوند حرکت می کنند.

نتایج مقاله

قرآن کریم تعقل را امری ضروری برای انسان ها معرفی کرده است؛ از این رو بی خردان را مورد سرزنش قرار می دهد. در آیات قرآن، واژگان اخذ شده از ریشه «ع ق ل»، ۴۹ بار آمده که در ساختار فعل های تعقلون، یعقلون، یعقل، نعقل و عقلوا به کار گرفته شده است. در کنار آن انسان ها را به رویکرد مشابهی مانند تفکر، تفهم، تدبیر و تفقه فراخوانده است. هدف گذاری نهایی این فراخوانی، اصلاح باورها و رفتارهای فردی و اجتماعی انسان است که سعادت دنیوی و اخروی او را به همراه دارد. از این رو برخی بسترهای مهم تعقل و تفکر را هم معرفی کرده است. در این نوشتار محورهای «نظام طبیعت»، «ناپایداری دنیا و فناپذیری آن»، «تاریخ گذشتگان»، «کتب آسمانی و به خصوص قرآن کریم»، «احکام دین»، «پیری انسان» و «گستره وسیع گمراه سازی شیطان» را به عنوان مهم ترین بسترهای تعقل از آیات قرآن استنباط شد. قرآن این بسترها را معرفی نموده تا انسان ها با تعقل در این محورها از انحراف و کج روی در زندگی مصون بمانند و با سامان دهی اندیشه و عمل، زندگی سالم در دنیای فناپذیر و همین طور زندگی رضایت بخش در آخرت پایدار را تجربه کنند. محصول تعقل در محورهای توصیه ای قرآن، معرفت به توحید ربوبی؛ آخرت گرایی در رفتار؛ عبرت آموزی؛ آشنایی با حقایق فراتر از دسترسی عقول بشری؛ پای بندی به احکام شریعت؛ تقویت معاد اندیشی و رهایی از دام های فریب شیطان است که در سه مقوله تقویت خداباوری، معاد اندیشی، و اصلاح رفتار و کردار به عنوان مؤلفه های اساسی سلامت زندگی دنیوی و اخروی قابل جمع است.

کتابشناسی

قرآن کریم

- ۱- آلوسی، سید محمود، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۵ق.
- ۲- ابن عربی، محیی الدین محمد، تفسیر ابن عربی، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۲ق.
- ۳- ابوالفتوح رازی، حسین بن علی، روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی، ۱۴۰۸ق.
- ۴- اقبال لاهوری، محمد(م)، احیای فکر دینی، ترجمه احمد آرام، تهران: رسالت قلم، بی تا.
- ۵- بانوی اصفهانی، سیده نصرت امین، مخزن العرفان در تفسیر قرآن، تهران: نهضت زنان مسلمان، ۱۳۶۱ش.
- ۶- حقی بروسوی، اسماعیل، روح البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار الفکر، بی تا.
- ۷- راوندی، قطب الدین، الدعوات، قم: مدرسه امام مهدی، ۱۴۰۷ق.
- ۸- زمخشری، محمود، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و...، بیروت: دار الکتب العربی، ۱۴۰۷ق.
- ۹- سید قطب، ابن ابراهیم شاذلی، فی ظلال القرآن، بیروت: دار الشروق، ۱۴۱۲ق.
- ۱۰- سور آبادی، ابوبکر عتیق بن محمد، تفسیر سور آبادی، تهران: فرهنگ نشر نو، ۱۳۸۰ش.
- ۱۱- سید رضی، محمد بن حسین، نهج البلاغه، به تصحیح صبحی صالح، ۱۴۰۵ق.
- ۱۲- طباطبایی، سید محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: دفتر انتشارات اسلامی قم، ۱۳۷۴ش.
- ۱۳- طبری، محمد بن جریر، جامع البیان فی تفسیر آی القرآن، بیروت: دار المعرفه، ۱۴۱۲ق.
- ۱۴- طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران: انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۷۲ش.
- ۱۵- عبدالباقی، محمد فواد، المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم، تهران: انتشارات اسلامی، ۱۳۷۲ش.
- ۱۶- فخر رازی، محمد بن عمر، مفاتیح الغیب، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ق.
- ۱۷- فیض کاشانی، ملا محسن، الاصفی فی تفسیر القرآن، قم: مرکز انتشارات تبلیغات اسلامی، ۱۴۱۸ق.
- ۱۸- کلینی، محمد بن یعقوب، الاصول من الکافی، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۵ش.
- ۱۹- مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴ش.
- ۲۰- مفید، محمد بن نعمان، اوائل المقالات، قم: مکتبه الداوری، بی تا.
- ۲۱- نخجوانی، نعمت الله بن محمود، الفواتح الهیه و المفاتیح الغیبیه، مصر: دار رکابی للنشر، ۱۹۹۹م.